

ביקורת

היהדות בין לאום ודת

חדוה בן-ישראל

Yosef Salmon, **Religion and Zionism: First Encounters**, The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem 2002, XXVII + 399 pages.

ספרו של יוסף שלמון על הציונות והדת שהופיע לאחרונה באנגלית הוא ספר מעניין וחשוב ביותר, ואני על כל פנים הייתי שמחה אם היה מופיע גם המשך על תקופות מאוחרות יותר, שהרי נושא הציונות והדת הוא נושא חי ורב משמעות היום. הנושא 'יהדות וציונות' הוא מקרה ספציפי של הנושא הרחב 'דת ולאומיות', ובה-בעת נושא העומד בפני עצמו. השאלה אם יש לטפל בו באורח ייחודי או באורח השוואתי היא בעצמה חלק משאלה רחבה יותר על ייחודה של הציונות בין התנועות הלאומיות. אבות התנועה הציונית הפוליטית, בראש וראשונה הרצל, הדגישו תמיד דווקא את הנורמליות והלגיטימיות של שאיפת העם היהודי למדינה משלו, כמו שיש לעמים אחרים, כלומר הדגש שלהם היה על זהות עם ישראל כאומה שיש לה זכות למדינה, ולא על ייחודה של אומה זו שיש לה דת משלה. לאחרונה, מופנית בהיסטוריוגרפיה הציונית תשומת לב רבה יותר לחיפוש מאפיינים המשותפים לציונות ולתנועות לאומיות אחרות. את אלה לא קשה למצוא גם בתוכן האידאולוגי של התנועות וגם ברטוריקה שלהן ובדרכי פעולתן. למשל, המרכיבים של ארץ, לשון, היסטוריה, תרבות, סולידריות, אחווה, מצויים באידאולוגיה של התנועה הלאומית היהודית, כמו באחרות. גם ברטוריקה הלאומית היהודית מופיעים זה בצד זה המוטיבים הרציונליים המקובלים

כמו הגדרה עצמית, ליברליזם, מודרניזציה, ושיתוף פעולה בין-לאומי, ומצד שני המוטיבים הרומנטיים של געגועים לעבר, והקרבה עצמית למען חיי הנצח של האומה. ביחסי דת ולאומיות ישנם באופן ברור דפוסים חוזרים בתנועות לאומיות שונות. אין כמעט תנועה לאומית שלא פיתחה בזמן מן הזמנים מיתוס שהיא נבחרה במיוחד על-ידי האל. למשל, ברוסיה במאה ה-16 נוסחה הדוקטרינה של רומא השלישית. רוסיה האורתודוקסית היא המדינה הנוצרית המועדפת על ידי אלוהים. בערבי קרבות מכריעים נגד נפוליון הטיפו הכמרים הצבאיים לחיילים שרוסיה היא ירושלים החדשה של אלוהים ולכן הוא יביא להם את הניצחון. במקרים רבים מנסה הלאומיות לרשת את מקום הדת. זה קרה, למשל, במהפכה הצרפתית. אבל גם במקרים כאלה מסגלת לעצמה הלאומיות סמלים וסיסמאות השאולים מהדת, כמו מזבחות ומושגי קדושה, וזאת על מנת לכבוש את לבם של ההמונים, הרגישים לסוג זה של סמלים. דבר זה קורה לעתים תוך סגידה אמיתית ללאומיות כדת חדשה, ולעתים תוך שימוש מניפולטיבי בסמלים דתיים כאמצעי לקנות לבבות. קשר אחר בין לאומיות ודת ניכר בהשתלבותן הקלה של שתי נאמנויות אלה באורח חיים בורגני, קונפורמיסטי, והשקפת עולם שמרנית. זה בולט לא רק בחברות מסורתיות אלא גם בחברה מודרנית כמו זו של ארצות הברית, שבה נאומים פטריוטיים בעתות משבר ספוגים לרוב במוטיבים דתיים. אפשר גם להשוות את תפקיד הדת בשימור ייחודם וקיומם של עמים מטמיעה בסביבתם. כך היה, למשל, אצל היוונים, היהודים, האירים, הפולנים, הקרואטים. שנאה ורדיפות דתיות גם הן חידוד הפרדה לאומית אצל האירים כמו אצל היהודים. עוד דפוס חוזר הוא האופן בו ממסדים דתיים הנוטים בדרך כלל ליציבות ושמרנות מתנגדים לעלייתה של תנועה לאומית עממית ומרדנית משום שכרוכים בה שבירת חוק, סיכון הקהילה, והתחרות של אידאולוגיה אלטרנטיבית על נאמנותם וצייתנותם של צאן מרעיתם. זה בלט מאד בהתנגדותה הנמרצת של האפיפיורות לתנועות הלאומיות במאה ה-19. בכל מקום, באימפריה ההבסבורגית, באירלנד, בגרמניה, הופיעה הלאומיות כגורם מפורר המרחיק מהקתוליות האוניברסלית. יש דמיון מסוים בין דרישת הכנסייה הקתולית מהעם האירי לציית לשלטון הזר, ולא לקחת את גורלו בידיו, לבין דרישות הרבנים החרדים שלא לדחוק את הקץ ולא למרוד באומות העולם. השוואה זו עוד מתחדדת לאור ספרו של שלמון החושף את העומק והמגוון של ההתנגדות החרדית לצינונות. נקודת השוואה נוספת היא שבניגוד לאנטי-לאומיות של הממסד הדתי הגבוה יש בדרך כלל נטייה של הרגשות הדתיים העממיים דווקא לחזק את הרגשות הלאומיים. כך היה אצל האירים כאשר התקוממות שנעשתה לא בשם הדת, אלא להפך, במוצהר בשם דת הלאומיות, התקוממות שגונתה בחריפות על ידי הכנסייה, הצליחה בכל זאת לכבוש את לב העם דווקא מפני שפרטה על נימים דתיים של הקרבה עצמית שהחיתה בדמיון העממי את סבלו של ישו. בהקשר אחר, בצרפת בתקופת פרשת דרייפוס, מפלגות הימין והקתולים

במכוון העבירו את ההתפלגות המפלגתית לפסים דתיים על מנת לכבוש מחדש את לב ההמונים מידי מפלגות השמאל, בעזרת לאומיות דתית. גם בקרב השכבות הרחבות של יהודי מזרח אירופה האהדה לציונות הייתה ספונטנית ונבעה מרגשות דתיים. והייתה תקופה שהציונות המדינית הוסיפה ל'אג'נדה' שלה מוטיבים הלקוחים מהדת כמו ארץ ולשון ותפילה, כדי למשוך את לבם של יהודי מזרח אירופה אלה.

כלומר אפשר בהחלט לעשות השוואות בעניין הדת והלאומיות, אבל מה שמפריע בכל זאת להיסטוריון ההשוואתי לראות את הציונות כתנועה לאומית אירופית טיפוסית, היא הנחת היסוד המשמשת, כך נראה לי, בסיס למחקרו של שלמון, שהקשר בין דת וציונות הוא יחיד במינו בגלל החפיפה של דת ואומה ביהדות, עובדה מובנת מאליה לחלק מהחוקרים, בעייתית לאחרים. יש כאן שוני עמוק מן הדפוסים האירופיים. כשאומות העולם, כפי שהזכרנו, הצהירו בזמנים שונים, כל אחת, שהיא העם הנבחר, ישראל האמיתית, וחלק מהסופרים והמשוררים הלאומיים, למשל, בפולין, אירלנד ואיטליה הרחיקו לכת, ודימו את אומותיהם המדוכאות לגופו המעונה של ישו, בכל זאת לא התקיימה בהן החפיפה המלאה בין הדת והאומה. האירים היו גאים על שהשתתפו מוקדם בהפצת הדת הנוצרית, אולם, לא טענו שהם הקתולים היחידים או שהם המציאו את הנצרות. ואילו אצלנו, המבחן לשייכות לאומית זה אלפי שנים הוא מבחן דתי. והשאלה הקריטית, שקרעה את המחנה הציוני בין דתיים לחילוניים הייתה בדיוק שאלה זו, שאלת הקשר בין העם ודתו. מצד אחד האמונה של הדתיים שעם ישראל נוצר למען התורה, ומצד שני התזה האחרת, האחד-העמית שהיהדות היא תוצר של רוח התרבות הלאומית היהודית. אצל החילוניים הלאומיות קודמת לדת ויכולה להתקיים גם ללא אמונה. בשביל הציונים הדתיים הלאומיות היא מרכיב של הדת, חיוני אבל כפוף. לכן, לדעתם, רק דתיים יכולים להיות ציונים אמיתיים.

שלמון יוצא מעובדת החפיפה ביהדות בין לאומיות ודת, ועליה מבוסס ניסיונו להדגיש את חוזקה ושלמותה האידאולוגית של הציונות הדתית הכוללת את כל מטרות הציונית תוך הרמוניה עם הדת. ההלכה היהודית, הוא כותב, מקיפה את כל שטחי החיים כולל ההיבטים הלאומיים. מנקודת מבט זו הציונות ההרצליאנית התחילה לדעתו כתנועה חילונית שקיבלה מן הדת רק מה ששרת את המטרה הלאומית, כמו אהבת הארץ, הלשון והמורשת ההיסטורית והתרבותית. לדעת שלמון, ההנחה של הרצל שההלכה מתייחסת רק לעניינים רוחניים שבין אדם למקום שאולה מהעולם הנוצרי ולא הייתה מקובלת לא על הרבנים ולא על המוני היהודים במזרח אירופה שהדת וההלכה היו מרכזיים בחייהם. לדעתי, צודק שלמון בזה שהרצל ואחרים שאלו את רעיון הלאומיות החילונית והפרדת הדת מהמדינה מהמחשבה הליברלית, האנטי-קלריקלית האירופית. אבל יש לזכור שלצורך גיוס המוני מזרח אירופה כללו יותר אלמנטים מהדת במצעם. בדרך זו עברה הציונות המדינית החילונית מעין 'גיור' שעשה אותה יותר

מקובלת על חלק מהיהודים המסורתיים, ובה-בעת יותר מסוכנת בעיני יהודים חרדים. חשוב לזכור שגם אם תהליך זה היה בחלקו מניפולטיבי, הוא חולל שינוי אמיתי בתוכני הציונות, ולא היה רק מסכה זמנית.

שלמון בספרו מבקש לתקן את הדעה שהציונות כולה חילונית וביקשה לבוא במקום הדת, וכן את הדעה שהציונות הדתית הייתה שולית, דעות שהוטלו בספק אחרי 1967. חיבורו מכסה תקופה של 100 שנים בחשיבה הציונית-דתית ומתנגדיה. נבחנו בו היחס לארץ-ישראל, להתיישבות ולמטרות הציוניות בכלל. הוא מראה את ההיקף הרחב של שאיפות הציונים הדתיים שכללו שינוי דפוסי החיים בגולה, פטריוטיזם, גאווה לאומית, הגדרה עצמית, חינוך יהודי, הבראה כלכלית, צדק חברתי ועצמאות מדינית. האופי הלאומי של הציונות הדתית בא לידי ביטוי גם בצרוף של השאיפה לחידוש העבר, שהיה כמובן סמכותי במיוחד בעיני הדתיים, למטרות המודרניות. שלמון דן בשאלה הסבוכה של מידת קיומו של האלמנט המשיחי באידאולוגיה של הציונות הדתית. הוא מוצא אלמנט משיחי בקרב הדור הראשון של מבשרי הציונות כמו קלישר, אולם, לא בקרב הדור השני של הציונות הדתית, שחלקם הסתייגו מהטיעונים המשיחיים כדרך החרדים, וחלקם אימצו את הפירוש שימות המשיח אינם אלא שחרור מעול גויים והקמת מדינת הלכה, ועל בסיס פירוש זה אמרו שמותר לשתף פעולה עם החילוניים.

בפרק על יחס האורתודוקסיה לארץ-ישראל במאה ה-19 מראה שלמון שהאורתודוקסיה על זרמיה השונים הייתה תוצאה של העימות עם המודרניות, ותגובה לתנועת הרפורמה שהתכחשה להיבט הלאומי שביהדות. שלמון סוקר את תורתם של הוגים רבים, למשל: החתם סופר, שלזינגר, קלישר, דוד גורדון עורך המגיד, ומציג תמונה רב-גונית גם של תרומת הדתיים לפני הרצל לרעיון יישוב הארץ, וגם של הוויכוחים בקרב הדתיים על ההתיישבות (למשל, בין אורבוך לקלישר), או על גאולה טבעית ומשיחית. מבשרי הציונות מופיעים בספרו של שלמון לא רק כבעלי טקסטים מסוימים, אלא כמנהיגים פעילים, מקימי ארגונים, מנהלי משא ומתן. מרשימים במיוחד הם שחזורי הפולמוסים בעיתונות היהודית שפרחה אז ומתבלטת דמותו של דוד גורדון מתנגד האורתודוקסיה והרפורמה גם יחד בגלל התנגדותן ליישוב הארץ. הוא השווה את הלאומיות היהודית לזו של פולין, הונגריה והבלקנים, ודחה את הרעיון שייעוד היהודים הוא פיזורם בגולה. שלמון רואה בו חלוץ הנורמליזציה, הפרודוקטיביזציה, וחסידי העלייה. גורדון גם חזה מראש התפרצות אנטישמית גדולה, קרא לעלייה ולהשגת רוב בארץ, אך גם לקשר אמיץ בין לאומיות לדת בישראל. בציונות האקלקטית של גורדון רואה שלמון את תחילת הציונות הסינתטית של סוף המאה. שלמון מחייה גם את תרומתו של פינס, אישיות מרתקת שעבר תהפוכות ובאחרית ימיו נפרד מהציונות בגלל חילוניותה.

שלמון מעשיר את ידיעותינו על המחלוקות בקרב הדתיים, גם בתוך חיבת ציון, ומעלה לרמה דרמטית ומשמעותית מבחינה רעיונית את ההתחרות בין פינסקר ומוהילבר על מנהיגות חיבת ציון. האפיון של תורת מוהילבר שהיה חריג במחנה המסורתי בתמיכתו בציונות הפוליטית ועם זאת הוגה הדעות שהניח את העיקרון שינוסח אחר כך כ'ארץ ישראל לעם ישראל למען תורת ישראל', מציג אותו כמנהיג לאומי אמיתי בעל שיעור קומה. השילוב שעושה שלמון בין מחלוקות תאולוגיות, ויכוחים אגרונומיים, למשל, בעניין השמיטה, ותכנון של מערכות חינוך (בעיקר שאלת 'בני משה'), מעלה את שאלת הדת והציונות לרמה גבוהה של שחזור היסטורי. שלמון נותן תמונה מקיפה הכוללת פולמוסים רעיוניים משולבים במאבקים פוליטיים, ולדעתו, בונה את נושא הדת והציונות כשטח מחקר היסטורי בהיקף שלא היה לו קודם. השאלה אם מותר לחילוניים לבנות את הארץ הקדושה, שאלה שמזמן חדלה להישאל, מופיעה לאור השחזור ההיסטורי כשאלה גורלית לזמנה. מדהים לגלות בעזרת הספר כמה כנים היו החיפושים מצד דתיים אחרי הדרך הנכונה להתמודד עם התנועה החדשה הציונית וההתיישבותית. גם המידה בה היו המתנות הדתי והחופשי, בזמן העלייה הראשונה, מעוניינים בפשרה שתאפשר התיישבות על בסיס קיום מצוות היא מפתיעה.

הבחינה של לבטיהם והגותם של סולובייצ'יק, אליאסברג, פרייל, טיטלבוים, צירלסון, מיזל, טורש, פרומקין הירושלמי, הלובביצ'ר שניאורסון, ורבים אחרים חושפת את עומק ההתנגדות הדתית לרוח החדשה של הציונות הפוליטית וגם הרוחנית, ואת ההפרדה המוחלטת שעשו הוגים אורתודוקסים בין הלאומיות היהודית וכל לאומיות אחרת. רוח התורה בלבד מייחדת את היהודים ואין צורך אפילו בשיבת ציון כדי לקיימה. להפך, לפי פרייל, נורמליזציה ופרודוקטיביזציה נוגדים את רוח היהדות ואפילו השפלת היהודים היא רצון האלוהים. ההבדל העמוק ששרר בין האמונה ביעוד הגלותי ובין הנאמנות ליישוב הארץ והחייאת הלשון פיערו תהום שאי-אפשר היה לגשר מעליה. והיו חרדים שציינו ששימוש הציונים בסמלי הדת כמו ארץ ולשון מגביר את הסכנה מהם, שהיא גדולה מסכנת המתבוללים.

נוכח גישתו האנטי-תאוקרטית המפורשת של הרצל, התרחקו הדתיים מן הקונגרסים הציונים שם חשו גם זרות תרבותית. הגינונים הפורמליים, הבחירות, החלטות הרוב וטיפוח ערכים גויים כמו גאווה וכבוד, הרחיקו את הדתיים, שהחלו לגבש גישות אלטרנטיביות. למשל, לתמוך בציונות מבחוץ כל עוד תהיה תנועה פוליטית שאינה מתערבת בענייני רוח. בכל זאת היו גם יהודים שהציונות החזירה אותם ליהדות. והיו יהודים דתיים שהעמידו תנאים לציונות וניסו לגבש לאומיות שלא תהיה חיקוי לגויים אלא לאומיות מסורתית ודתית שתערוך להמשך אורח החיים היהודי. גישת המסורתיים המוכנים לשיתוף פעולה עם הציונים התגבשה לשתי דרישות אלטרנטיביות: או

שהציונות תעסוק רק בפוליטיקה ותתנזר מכל עניני רוח, או שתפעל בהתאם לדרישות ועדה דתית שתקבע כללים לחיים הציבוריים.

בקונגרס הציוני השני נפערו הפערים בין הקבוצות השונות והדתיים נדחפו החוצה, ניסיונות ההתארגנות של החרדים נגד כל ציונות ושל הציונות הדתית כנפרד, נמשכו שנים. הרחיק לכת שניאורסון שטען שהציונים מטמאים את הארץ ולכן אין עוד מצווה ליישבה ומותר אפילו לעזובה. הציונות מסוכנת מן ההשכלה כי היא מציגה יהדות אלטרנטיבית.

מעיון בספרו של שלמון עולה השאלה על כושרן של הדת והציונות לחיות ביחד. התשובה נמצאת בעיקר בשני נושאים מרכזיים שבהם מעשיר שלמון את ידיעותינו ומשנה את הבנתנו. האחד: הוויכוח הממושך בקרב הדתיים על הציונות. והשני: מידת הקרבה בין הציונות הדתית ליעדי הציונות שאינה דתית. שלמון מציג בפנינו מגוון עצום של התייחסויות שונות מצד ציבורים ואישים דתיים לרעיונות לאומיים, לעלייה, ליישוב הארץ, לפרודוקטיביזציה, לחיבת ציון, לשינוי חייו וגורלו של העם היהודי. התגובות מגוונות ומעמיקות. אי-אפשר למנות כאן את הגלריה המדהימה של אישים וכתבים המוצגים בפנינו לא כמקראה של קטעי דעות, אלא כחתך היסטורי חי של מאבק מתמשך וגורלי על עתידו של עם ישראל, וזה שעושה את הספר כל כך חשוב ומרתק. מה שעולה משפע החומר הוא העוינות העמוקה של החרדים לציונות ומסריה, ומצד שני המאמצים ללא לאות של הציונות הדתית, למשוך את התנועה הציונית לדרכה.

אותם הדתיים שאהדו את מפעל ההתיישבות ואחר כך את הציונות פעלו במשך עשרות שנים בביטחון עצמי רב ותקווה אמיתית לניצחון דרכם עד כדי כך שמדיניותם כללה בשלב מוקדם תכניות כמו לאסור על חילוניים לעלות ולהתיישב, ואפילו לגרש מהארץ את אלה שאינם מקיימים את ההלכה בעבודת האדמה כמו הבילויים. הם לא חדלו לקוות שהחזרה לארץ תביא גם לחזרה בתשובה. אחדות העם והדת הייתה בשבילם אקסיומטית, וגם כשעשו ויתורים טקטיים האמינו שבעתיד לא יזדקקו להם. שיא פעילותם והצלחתם היו בחיבת ציון וזאת הייתה גם הזירה בה נוכחו בכישלונם ונסוגו. הקרע היה בגלל ההתנגדות העזה של הדתיים לאותה תזה אחד-העמית-חילונית מפורסמת שהתורה היא תוצר של התרבות הלאומית. הציונות הרשמית לא קבלה את דרכו של אחד-העם, אולם, תזה זאת הייתה מקובלת עליה. יש אומה יהודית שיצרה דת ייחודית ששימרה את העם במשך דורות. היום יש הממשיכים להאמין בה ויש המתנערים ממנה, אבל אלה גם בני האומה היהודית. מעניין שפלוגתא יהודית פנימית זאת השתרכבה בטיעונים התאורטיים על הלאומיות בכלל, למשל בספרו של אלי קדורי (Elie Kedourie) המתמקד ברעיון הדת כתוצר של האומה כדי להראות את ריקנותו, חדשנותו, והאבסורדיות של הרעיון הלאומי. לעומתו, אנתוני סמית, חוקר לאומיות המוצא המשכיות בהתפתחות הלאומיות, מסביר את הישרדותם של עמים

עתיקים בעצמתן של הדתות שהגדירום. כך, למשל, בין העמים הרבים של העולם העתיק שנכחדו בולטים בהישרדותם היהודים והארמנים תודות לחוזק דתותיהם. המסקנה ששלמון מוביל אליה, כך נראה לי, היא שיש בסיס אידאולוגי משותף לציונות הדתית והחילונית. שהציונות הדתית היא הביטוי השלם והמושלם של הציונות, והיא כוללת בתוכה גם את כל המטרות של הציונות החילונית, כמו נורמליזציה, מדינה, תרבות לאומית, הבראה כלכלית, הבראה חברתית, ובנוסף היא משלימה את מזיגת המטרות בזיקתן לדת. אפילו את המיזוג בין הכמיהה הרומנטית לחידוש העבר ובין השאיפה למודרניזציה, שהיא אחד מקווי ההיכר של כל התנועות הלאומיות באירופה וגם באסיה, מוצא שלמון בציונות הדתית. גם השימוש במוטיבים רומנטיים מן העבר כמו מוות על קידוש השם משותף היה לציונים הדתיים והחילוניים. שלמון מדגיש את עומק הקונפליקט של הציונות הדתית נגד החרדים והרפורמים מתנגדי הציונות לעומת ההתחרות על ההשפעה בינם לבין הציונים החילוניים. נקודה אחרונה זו חשובה ומזכירה לנו שהמאבקים הפנימיים בתוך הציונות נמשכו זמן רב והניצחון לא היה מובטח מראש. הזרם המדיני, הדתי, הסוציאליסטי, הדו-לאומי, ואפילו הרוחני, פעלו, כל אחד בנפרד, בתקווה לנצח ולהוביל את כל התנועה בעקבותיו.

האם השחזור ההיסטורי של שלמון מעורר תקווה לאחדות המחנה הציוני כולו? התשובה הניתנת היום לשאלות אלה חייבת לדעתי להיות שונה במהותה מתשובות העבר. כל התפיסה של אחדות אידאולוגית באומה אינה לפי רוח זמננו. אפילו המושג לאומיות, יהודית או אחרת, איננו עוד בעל משמעות אחת ברורה. מדברים יותר על זהות לאומית, כלומר הדגש הוא על הזדהות הפרט, יותר מאשר על אידאולוגיה לאומית. אפשר כמובן להגדיר ציונות כזכותו של העם היהודי למדינה משלו, ולזה יסכימו כל זרמי הציונות, אולם, תהיה זאת הגדרה מינימליסטית. כל זהות לאומית, כולל הציונית, מתעבה ומתעשרת מן התרבויות שבתוכן היא צומחת. הציונות והדת אמנם הגיעו להרמוניה בקרב הציונים הדתיים, על בסיס התרבות המסורתית. הציונות הדתית יכולה אף להיות בשלום עם הציונות החילונית על בסיס הסדרים. אבל אין לדעתי אפשרות אובייקטיבית להגיע להרמוניזציה ערכית, אידאולוגית ותרבותית על בסיס משותף שיכלול אמונה ומצוות כמרכיב של התרבות הלאומית.

ההתרחקות מאידאולוגיות כוללניות שוררת גם בחקר הלאומיות. אין מחפשים עוד תאוריה כללית תקפה לכל התנועות הלאומיות. רק מעטים ממשיכים לראות את תחילת הלאומיות באידאולוגיה שצמחה בראשו של מישהו, ומשם היא מופצת ברבים, או באינטרסים של קבוצה מסוימת הנכפים על הצבור. העיון בנושא דת ולאומיות מראה שהלאומיות בכל מקום אינה מוצר מוגמר העובר מיד ליד אלא עניין של התגבשות ערכים, אמונות ורגשות בדרך דיאלקטית או קונפליקטואלית. המאבק על דת וציונות כפי שמציגו שלמון בכל מורכבותו ומגוון ממדיו, מראה עד כמה הלאומיות אינה חד-

ממדית ואינה ניתנת לעיצוב סטטי ואחר כך לשכפול. שום תאוריה על הלאומיות אינה מתאימה לכל האומות, ושום הגדרה של הציונות אינה מתאימה לכל הציונים. כמו שיש היום בחקר הלאומיות נטייה לסגת מן הנוסחאות הכלליות לטובת הדגשת הקונטקסט ההיסטורי והתרבותי כך גם בציונות נוצר מגוון רחב של צרופים של דת, לאומיות, תרבות וחברה, צרופים שונים עבור קבוצות שונות. מה שרואים הוא שהציונות אינה עוד מבחן אחיד לזהות, כי אם תחום רחב בו מתעצבות זהויות מגוונות, חלקן בהשפעת נתונים, כגון מוצא ושייכות, וחלקן בכוח חופש הבחירה.